

УДК 159.9.23

Гордієнко В. І., Копець Л. В.

ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФЕСІОГЕНЕЗУ ОСОБИСТОСТІ В СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГІ

Статтю присвячено проблемі розвитку особистості в процесі професіоналізації. Розглядаються типи професіогенезу (позитивний та негативний), особливості існуючих підходів до його вивчення та перспективи досліджень. Проаналізовано закономірності взаємодії особистісного і професійного становлення та окреслена особистісна й соціальна професіогенетична феноменологія цієї взаємодії.

Поняття професіогенезу використовується психологами практично в усіх або ж переважній більшості робіт, присвячених дослідженню закономірностей професійної діяльності. В цілому можна стверджувати, що це поширене

«робоче поняття», зміст якого добре зрозумілий усім користувачам (навіть без чіткого визначення і співвіднесення з іншими поняттями). Мета даної статті - проаналізувати зміст цього поняття, особливості існуючих підходів до

© Гордієнко В. І., Копець Л. В., 2002

вивчення професіогенезу, визначити перспективи подальших досліджень, а також узагальнено представити закономірності взаємодії особистісного і професійного становлення.

Під професіогенезом у даній роботі розуміють розвиток особистості, зміни і перетворення її психологічної структури, зумовлені засвоєнням і здійсненням професійної діяльності. Цей процес особистісного розвитку і становлення професіонала від початківця до творця є залежним від історичного розвитку системи професій як соціального інституту, від існуючих освітніх систем, від соціально-економічних умов здійснення професійної діяльності. При ретельному теоретичному аналізі поняття професіогенезу можна виявити кілька аспектів:

1) виникнення і розвиток системи професій як соціального інституту і процес формування історичних типів професіоналів (історичний професіогенез);

2) динаміка професійної діяльності індивідів та професійних груп при зміні соціально-економічних умов (соціально-економічний професіогенез);

3) зміни професійної діяльності та професіоналів під впливом нових технологій, у тому числі інформаційних (інформаційно-технологічний професіогенез);

4) розвиток людини як професіонала від моменту самостійного і свідомого вибору професії до творчої самореалізації особистості (особистісний професіогенез).

У наукових публікаціях усі ці аспекти професіогенезу ще не дістали належного відображення, хоча зрозуміло, що вони взаємозалежні і зміни одного сприяють перебудові інших. Загальною ж закономірністю професіогенезу є те, що всі його лінії (історична, економічна, інформаційна, особистісна) охоплюють особистість професіонала і вимагають від нього активності в розвитку й утворенні психологічної структури, що забезпечуватиме професійну діяльність, а також особистісної ідентичності, яка її координуватиме. Індивідуальний професійний розвиток, попри відмінності в конкретних видах праці, має мету - формування особистості професіонала як суб'єкта, що повинен самостійно і якісно виконувати професійні функції з оптимальними психологічними затратами.

Особистісний професіогенез, зазначають дослідники [1], відбувається в двох напрямках:

1) формування внутрішніх засобів професійної діяльності: спеціальних знань, умінь і навичок, необхідних і достатніх для певної предметної сфери, розвиток таких підструктур особистості, як мотивація професійної праці,

професійні риси характеру, здатність до професійного спілкування, рефлексія, інтелектуально-творчі якості, адекватний індивідуальний стиль професійної діяльності залежно від психофізіологічних якостей [1]; у ході цього відбувається поступова структурна перебудова особистості й зростає її автономність при вирішенні професійних завдань;

2) формування та засвоєння зовнішніх (соціальних) засобів професійної діяльності, що супроводжується накопиченням певних соціальних регуляторів у тому чи іншому професійному співтоваристві; освоєння соціального простору професії, відповідних матеріалів та інформаційних засобів професійної діяльності [1].

Ці два напрямки професіогенезу співвідносяться з формуванням внутрішньої і зовнішньої професійної ідентичності [1].

У сучасних соціально-економічних умовах переосмислюється саме поняття професіоналізму. Якщо в умовах планової економіки професіоналами вважали спеціалістів, що мали відповідну кваліфікацію, то в умовах ринкової економіки професіонал - це кваліфікований спеціаліст, що, крім усього, володіє умінням перемагати у вільній конкурентній боротьбі за оплачуване робоче місце. З нашої точки зору, професіонал - це соціально компетентна, психологічно зріла особистість, що відзначається високою професійною майстерністю, яка визначає її спосіб життя, має особливий, професійно орієнтований, відповідальний світогляд і почуття професійної спільноти. Професіоналізм як результат професіогенезу - це інтегративна характеристика професійно зрілої особистості як суб'єкта діяльності, спілкування, праці. Професійна зрілість включає: соціальну зрілість (володіння правовими нормами, засобами спільної професійної діяльності, прийнятими в суспільстві прийомами професійного спілкування тощо); особистісну зрілість (володіння засобами самовираження і саморозвитку, засобами протидії професійним деформаціям особистості); діяльнісну зрілість (володіння на високому рівні професійною діяльністю, засобами самореалізації і саморозвитку особистості в межах професії, здатність до творчих проявів своєї індивідуальності) [1].

Професійна ідентичність складається тільки на достатньо високих рівнях оволодіння професією і є результатом узгодження особистістю складних колізій як особистісного, так і професійного розвитку: усвідомлення предмета й умов діяльності (розуміння суті самої професії, її законів), навколишнього соціального і професійного світу, а також себе як професіонала. Професійна ідентичність завершується форму-

ванням індивідуалізованої теорії професійної поведінки, що обумовлює стереотипи поведінки в типових ситуаціях, творчі рішення в непередбачуваних обставинах, шляхи самореалізації особистості в контексті життєвого і професійного шляху. В структурі професійної ідентичності взаємодіють образ ідеального професіонала і себе як професіонала. Тільки особистісне проникнення у професію забезпечує розвиток майстерності, піднесення до професійних вершин. Професійна діяльність без особистісного опосередкування призводить до виконання стандартного набору функцій, що руйнується при зіткненні з несподіваними життєвими та соціальними обставинами. Особистісна професійна ідентичність дає змогу особі зорієнтуватися на ринку праці і правильно оцінити свої шанси, індивідуально точно зіставити стратегії пошуку професійної освіти, роботи зі своєю особистою цінністю як професіонала.

Професіонал - це особистість, що володіє нормами професії як у мотиваційному, так і в інструментальному планах, з високою продуктивністю і якістю здійснює свою трудову діяльність, відзначається розвинутими професійними перспективами, самостійно будує сценарій свого професійного життя, розвиває свою особистість та індивідуальність засобами професії, протистоїть зовнішнім перешкодам, збагачує досвід професії оригінальним творчим внеском, сприяє підвищенню престижу своєї професії в суспільстві і суспільного інтересу до неї.

На кожній віковій стадії особистісний і професійний розвиток відзначаються своєрідним змістом, певною динамікою і співвідношенням [2]. Особистісний онтогенез є динамічним і насиченим як у періоди дитинства, так і в зрілому віці, старості [2, 3]. Про професійний онтогенез з цілковитою певністю можна говорити тільки стосовно дорослості. На початку професійного онтогенезу особистість уже має певний стартовий рівень психічного та соціального розвитку, що можна, на наш погляд, визначити як стартовий професіогенетичний стан особистості. Оцінка цього стартового професіогенетичного стану особистості, її відображення в певних критеріях можливе через розкриття і психологічний аналіз головної події особистісного професіогенезу - вибору професії.

Особистісний і професійний розвиток взаємообумовлюють один одного. З одного боку, риси особистості (потреби, інтереси, рівень домагань, інтелектуальні особливості тощо) істотно впливають на вибір професії та її подальший професійний розвиток [4]. Вони можуть сприяти досягненню професійної майстерності,

творчій самореалізації, а можуть стати на перешкоді професійному становленню. Таким чином, можна висловити гіпотезу про те, що існує особистісний позитивний професіогенез і особистісний негативний професіогенез. Особистісний позитивний професіогенез має місце за відповідності професії особистісним структурам, у випадку досягнення успіхів, майстерності в професійній діяльності, що підсилює мотивацію особистого розвитку і сприяє творчому розвитку й саморозвитку особистості засобами професії. Наприклад, у педагога розвивається спостережливність, професійна увага, зростає креативність, емпатійність. У результаті позитивного професіогенезу відбувається «підсилення» особистісних структур і особистості в цілому, формується професійний тип особистості з характерною манерою діяльності, поведінки, спілкування, інтересами, позиціями, що дедалі надійніше й успішніше виконує професійні обов'язки, вражає професійне середовище своїм своєрідним професійним стилем, має стабільно високі досягнення, вважається незамінним серед професіоналів.

Професійні успіхи можуть привести до становлення професійної функціонально автономної мотивації, яка виявляється в тому, що професіонали постійно працюють і підвищують якість виконання діяльності, хоча їхні зусилля не приводять до збільшення їхніх прибутків чи отримання винагороди. Професійно автономна мотивація забезпечує постійність прагнень людини досягати вищого рівня професійної зрілості й особистісного росту. В життєписах видатних професіоналів часто йде мова про те, що вони продовжували свою діяльність, хоч їхні наукові чи творчі зусилля, душевний запал, праця не були винагороджені суспільством [5]. Ми розглядаємо становлення професійної функціонально автономної мотивації як один з ефектів позитивного професіогенезу.

Негативний професіогенез виникає при невідповідності особистості професії. Особа, що не стала професіоналом (особистість без професійної майстерності), часто характеризується поведінковими ускладненнями, роздратованістю, конфліктністю, сприймає свою професію як муку, страждає від неї. В результаті негативного професіогенезу в процесі довготривалих професійних занять виникає явище професійної деформації особистості. Серед деформуючих професіогенетичних ефектів можна виділити переоцінку своїх професійних підходів і цінностей, особливу професійну солідарність, нечутливість до інших соціальних позицій. Негативний професіогенез виявляється у загостренні уваги до об'єктів і явищ, пов'язаних з професією,

при одночасному зниженні інтересу до всього побічного, що зрештою призводить до однобічності світогляду, обмеженості, професійної упередженості: особа втрачає чутливість до інших сфер, окрім професійної діяльності. Результатом професійної деформації є також виключна заглибленість особи в професійну діяльність – особливий професійний фанатизм, коли особа перетворює професію в засіб нових життєвих досягнень, стає конфліктною і жорсткою у відносинах з іншими, формує специфічну професійну етику, що обслуговує її особисті прагнення.

Водночас, в окремих випадках професійний розвиток може випереджати особистісний: людина стає професіоналом з несформованою ще особистістю. Це є можливим для тих професій, в яких домінуюче значення мають вузькоспеціалізовані професійні знання, вміння і навички технічного рівня (професії з мінімальною навантаженістю особистості). Можна виділити дві групи професій відповідно до ролі саме особистості у здійсненні професійної діяльності:

а) професії, в яких домінують вузькоспеціалізовані знання, вміння і навички; вплив особистісних якостей на результат праці у таких професіях мінімальний; людина досягає професійної (інструментальної) майстерності незалежно від зрілості особистості, та все одно може вважатися професіоналом;

б) професії типу «людина - людина», в яких особистісна зрілість є головною і неодмінною умовою успішного професійного становлення.

Отже, є професіоналізація, що не зачіпає особистісного розвитку, а є така професіоналізація, що помітно впливає на розвиток особистості. Водночас характер професійного розвитку зазнає впливу з боку особистості: зріла особистість спрямовує свої професійні орієнтації в тому напрямку, в якому можливий поступальний розвиток особистості (а не тільки професійний успіх чи адаптація до соціуму). Зріла особистість може не тільки запропонувати новий тип професійної діяльності, а й відстоювати його в колі професіоналів, що є виявом досягнення особистістю вишого рівня професіоналізму.

Вибираючи професію, людина входить у певне професійне оточення. Члени кожної професійної групи характеризуються певною подібністю позицій, цінностей, орієнтацій; у типових ситуаціях вони майже однаково реагують. Чим більше особистісна спрямованість людини збігається з інтересами певної групи професіоналів, тим вище шанси для неї досягти професійного й соціального успіху. Дж. Холанд висловив гіпотезу, що існують відповідні типи особистостей, які надзвичайно швидко можуть увійти в

своє професійне середовище: реалістичний, інтелектуальний, соціальний, конвенціональний, підприємницький та артистичний [6].

Всередині професійних груп досягнення вершин визнання можливе лише за наявності певних психологічних властивостей і їх постійного розвитку. Кожне професійне середовище декларує ряд вимог, яким повинна відповідати особистість, щоб бути визнаним професіоналом. Більшість професійних груп ставлять досить серйозні бар'єри і перешкоди (екзамени, стаж, магістерська робота, дисертація і т. д.), що не дають змогу легко проникнути в ці групи і сприяють відбору людей з певними бажаними властивостями. Результатом впливу професії на особистість є своєрідність психологічного складу представників певних професійних груп, що достатньо усвідомлена суспільним досвідом [7]. «Від характеру професії людини значною мірою залежить характер її ідеології, її духовні надбання, її етика, симпатії та антипатії, смаки, звички й весь світогляд. Професія кожного нав'язує йому свою «точку зору», з якої він сприймає світ явищ і реагує на подразнення. Якщо аптекар сприймає його під кутом зору «унцій», то прокурор сприймає його sub special статей кодексу, священник - з точки зору принципів релігії, солдат - дисципліни і військової справи. Те ж саме стосується їхніх інтересів, переконань, смаків і всього світо- і життєвідчуття», - стверджує в своєму нарисі, присвяченому професійному світу, соціолог П. О. Сорокін [7, с. 345].

Входження у світ професіоналів і його особливості ми називаємо соціальним професіогенезом особистості. В результаті соціального професіогенезу виникає багата особистісна й соціальна професіогенетична феноменологія, що починає чимраз більше усвідомлюватись і окреслюватись різними дослідниками [1, 2, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10].

Професійна діяльність впливає на бюджет часу людини: певні професії вимагають іноді особливого часу, певної частини доби для виконання професійних обов'язків; звідси планується інший час на власні потреби. Від професії є похідним спосіб задоволення потреб, розваги (театр, концерт, казино, ресторан, туристський похід), спосіб спілкування з іншими (вчений спілкується з людьми науки, лікар - з лікарями, виникають політичні, мистецькі «тусовки» тощо). Ряд професій ставить високі етичні вимоги до поведінки, вимагає збереження професійних таємниць (таємниця клієнта, лікарська таємниця, таємниця сповіді, таємниця комерційної чи дипломатичної угоди), що зумовлює відповідне ставлення до представників професійних груп, очікування нормативного професійного стилю.

Кожен професіонал відповідно створює певний професійний і соціальний побут: ученому – лабораторія, художнику – майстерня, бізнесмену – офіс, робітнику – виробничий цех. Існує навіть суспільно практикована територіальна локалізація професійних груп (робітничі та студентські гуртожитки, будинки вчених, літераторів, квартали мистецької богеми).

Професійний і особистісний розвиток, попри їх взаємообумовленість, необхідно розрізняти. У професійному розвитку виявляються внутрішнє середовище особистості, її активність, потреби самореалізації. Вибір і розвиток професійної діяльності – це реалізація певної особистісно визначеної стратегії життєвого сценарію. Успішний процес професійного розвитку можливий тільки за умови розвитку особистості, що здатна розпізнати стан наявного розвитку своїх властивостей, досягти усвідомлення необхідності змін і перетворень свого внутрішнього світу, здатна на пошук нових можливостей самовираження в труді. Але в своїй суті професійний розвиток охоплює передусім такі особистісні структури, що становлять психологічну основу засвоєння і оволодіння різних видів діяльності і є суттєвими для професійного успіху.

Професійний і особистісний розвиток можуть взаємно підпорядковувати один одного і взаємно посилювати один одного. Особистість може використовувати професію для своїх цілей, «підкорити професію» своїй особистості, щоб досягти певного способу життя, матеріального благополуччя. В такому випадку особистість утверджує себе над професією, сама виступає головною цінністю, дорожить собою як цінністю і не дорожить професією, а розглядає її як виконання алгоритмів певних професійних завдань, як відповідне виконання професійної ролі, що особистість не зачіпає. Іншим життєвим випадком є возведення професії в ранг найважливішої цінності, в ім'я якої розгортається і відбувається утвердження своєї особистості в професії, вибудовується і формується особистість – «доростання» особистості до професіонала. Динамізм між двома лініями розвитку в даному випадку зумовлений невідповідністю структури діючого особистісного «Я» ідеальному професійному «Я».

Найсприятливішим для обох процесів є відповідність професійного і особистісного розвитку, коли досягнення професійних вершин є одночасно і вершиною розквіту особистості. Враховуючи, що в розвитку особистості є незалежні й динамічні лінії розвитку її інтелектуальної, мотиваційної, емоційної і поведінкової сфер, розгляд цих можливих ліній особистісного професіогенезу має бути уточнений відносно

таких позицій: особистість над професією, особистість з професією, особистість без професії. В цьому відношенні можуть бути зіставлені різні життєві колізії. Особливий випадок професійного розвитку – «усічення особистості», коли людина використовує свої індивідуальні особливості, що дають їй можливість вибудувати тільки ті моделі професійної поведінки, що ведуть до соціальних досягнень, соціально адаптивної поведінки. З іншого боку, цінність особистісного розвитку може бути реалізована й поза професійним розвитком; лозунгом даної життєвої колізії є «не важливо, ким бути, важливо, яким бути». Як видно, типізувати всі можливі співвідношення особистісного та професійного розвитку непросто, оскільки особистісна динаміка професійного розвитку досліджена лише фрагментарно. Важливо пам'ятати, що виконання професійних обов'язків не завжди погіршується з віком. Ризик когнітивного згасання і професійної стагнації є меншим для осіб з високим соціально-економічним і професійним статусом, з високим рівнем освіти, складним трудовим досвідом і благополучною сімейною ситуацією. Ризик тим менший, чим вища захопленість особи професійною діяльністю, що стимулює інтелектуальну активність (читання, подорожі, продовження освіти, участь у діяльності професійних та культурних асоціацій) [9].

Досягнення яскравого професійного акме, як свідчать дослідження [10], стає можливим завдяки таким особливостям пізнавальної сфери особистості, як активне відображення дійсності і здатність добре орієнтуватися в ній (реалістичне сприймання). Професіонали такого типу зберігають рідкісне уміння одночасно занурюватися в потік життя і бути поза ним, не в'язнути у власних переживаннях, а, зрозумівши їх причини, підніматися над ними. У своїй праці вони демонструють здатність знаходити відповідні рішення в найскладніших ситуаціях. У сфері ж спілкування професіоналу в стані розквіту властива тенденція встановлення доброзичливих відносин як в умовах професійної праці, так і поза нею. Це ще раз свідчить про те, що високий професіоналізм вимагає зрілості особистості, яка відстоює гуманістичні цінності, відзначається відкритістю, чесністю, безпосередністю у вчинках і словах [10].

Особистісно орієнтований підхід ставить нові завдання при вивченні проблеми професійного розвитку особистості: визначення змісту процесу професійного розвитку, взяття до уваги його динамічності й розробка відповідних концептуальних моделей; охоплення всього неперервного

процесу професійного розвитку особистості від моменту вступу до школи через стадію самостійного і свідомого вибору професії до творчої самореалізації особистості; аналіз соціальних умов професійної підготовки та здійснення професійної діяльності в соціальних інститутах професіоналізації (освітніх системах, на ринку професій і в соціальних групах, в умовах підприємства тощо).

Завдання психологічної науки полягає в тому, щоб допомогти людині свідомо й ціле-

спрямовано, без перенапруження сил, з почуттям задоволення пройти всі етапи становлення професіоналізму від перших спроб і кроків професійного самовизначення до творчого розквіту особистості на шляху становлення професійної майстерності, обминати розчарування і страждання професійних криз і деформацій, глухі кути мотиваційних втрат, не відчувати професійного старіння і гідно завершити свій життєвий шлях, залишаючись у людській пам'яті.

1. Ермолаева Е. П. Преобразующие и идентификационные аспекты професиогенеза // Психологический журнал. - 1998. - № 4. - С. 80-87.
2. Моргун В. Ф., Ткачева Н. Ю. Проблема периодизации развития личности в психологии. - М.: МГУ, 1981. - 84 с.
3. Эрикссон Э. Идентичность: юность и кризис - М.: Изд. группа «Прогресс», 1996. - 344 с.
4. Климов Е. А. Как выбирать профессию. - М.: Просвещение, 1990. - 159 с.
5. Стернберг Р., Григоренко Е. Инвестиционная теория креативности // Психологический журнал. - 1998. - № 2. - С. 144-160.
6. Holland I. The Psychology of Vocational Choice. Wallhove Mass. Blaisdell, 1996. - P. 196.
7. Сорокин П. Л. Общедоступный учебник социологии. Статьи разных лет. - М.: Наука, 1994. - 560 с.
8. Федоришин Б. А. Профконсультационная работа со старшеклассниками. - К.: Рад. школа, 1980. - 160 с.
9. Афанасьев Б. Г. Избранные психологические труды: В 2-х т. / Под ред. А. А. Бодалева, Б. Ф. Ломова. Т. 1. - М: Педагогика, 1980. - 232 с.
10. Бодалев А. А. Акме - эффект личностного осуществления в процессе социализации и индивидуализации взрослого человека // Мир психологии. - 1998. - № 1. - С. 59-65.

V. I. Hordijenko, L. V. Kopets

THE MAIN PROBLEMS OF DEVELOPMENT OF PERSONALITY IN THE PROFESSIONAL ACTIVITY IN MODERN PSYCHOLOGICAL RESEARCHES

The article is devoted to the question of development of personality in the professional activity. The development of personality and the development of professional are presented in their interdependence.